

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

БАДАХОВ ЮРІЙ НАЗІРОВИЧ

УДК 94(100) :351.746. (477)

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ
ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР У ПЕРІОД ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії, історії права і держави та конституційного права Університету державної фіскальної служби України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
Шевченко Анатолій Євгенійович,
Університет державної фіскальної служби
України, завідувач кафедри теорії, історії
права і держави та конституційного права.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Лоцихін Олександр Миколайович,
Таврійський національний
університет ім. Вернадського,
професор кафедри конституційного
і міжнародного права;

кандидат юридичних наук, старший
науковий співробітник
Галкін Дмитро Вікторович,
Харківський університет внутрішніх справ,
докторант відділу організації освітньо-
наукової підготовки.

Захист відбудеться 23 листопада 2018 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 у Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр. Льва Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр. Льва Ландау, 27.

Автореферат розісланий 23 жовтня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Є.Ю. Подорожній

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Органи безпеки є обов'язковим атрибутом будь-якої суверенної держави. Як специфічний елемент державного апарату вони відіграють роль одного з найважливіших чинників забезпечення стабільності держави, інструмента нейтралізації зовнішніх та внутрішніх сил, що діють проти неї, а також засобу підтримання правопорядку. Водночас їх діяльність визначається характером існуючого суспільного устрою та політичного режиму. Радянські спецслужби не стали винятком у цьому сенсі: вони завжди стояли на сторожі тоталітарної системи більшовицького зразка, особистих та корпоративних інтересів представників правлячої верхівки. Детальна наукова реконструкція реального місця органів держбезпеки у механізмі державної влади дає змогу досягнути ієрархічну конфігурацію управлінської системи, з'ясувати мотиваційні чинники й алгоритм ухвалення найважливіших рішень, що втілюються в життя за допомогою спецслужб, методи досягнення мети, безпосередні й віддалені у перспективі наслідки тих чи інших кроків у цій сфері.

Незважаючи на появу в останні десятиліття великої кількості публікацій вітчизняних і зарубіжних авторів, у зв'язку розсекречення відповідних архівних фондів, більшість з них переважають ті, що стосуються репресивної функції. Натомість, нормативно-правова регламентація їхньої діяльності, структурні зміни під вирішення тих чи інших проблем, продиктованих радянською владою, чи новими обставинами, перебувають на периферії дослідницького інтересу. Деякі праці, в яких у той чи інший спосіб розглядаються ці питання, мають закритий характер і практично не впливають на ситуацію у відкритому науковому просторі. Залишаються без критичного осмислення деякі нюанси взаємин різних інститутів радянської Феміди, що впливали на розмах і якісний вимір репресій. Оскільки органи безпеки є органічною складовою державного апарату, ігнорування чи недооцінка їхньої ролі може призвести до важких, а то й катастрофічних наслідків, внутрішньої дестабілізації, втрати суверенітету і територіальної цілісності держави. В особливих функціональних завданнях і поточній діяльності спецслужб втілюються політичні імпульси керівництва держави. Отже, вивчення минулого спецслужб відкриває широкі перспективи для глибшого пізнання історії української державності в різні періоди її існування, а також боротьби нашого народу за суверенність і соборність.

Досвід переконує, що формування високих фахових здібностей і патріотичного, державницького світогляду – це діалектично взаємопов'язані елементи навчання та виховання оперативного співробітника. Розбудова сучасних силових структур, зокрема і тих, що відповідають за безпековий сектор держави, спричинили активізацію різновекторних історико-правових досліджень, результати яких покликані лягти в науково-теоретичний розробок національного державотворення. Нині, в умовах агресії Російської Федерації проти України, здійснюється пошук оптимальної моделі організації системи держбезпеки. Неупереджений аналіз досвіду розбудови й функціонування спецслужб в умовах війни має надати відповідний матеріал для врахування в практичній роботі. Таким чином, усі ці обставини визначають актуальність даного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація виконана відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12.01.2015 р.; Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016-2020 рр., затверджених Постановою Загальних Зборів Національної академії правових наук України від 03.03.2016 р., Плану законодавчого забезпечення реформ в Україні, схваленого Постановою ВРУ від 04.06.2015 р.; науково-дослідної теми кафедри теорії, історії права і держави та конституційного права ННІ права Університету державної фіскальної служби України «Забезпечення дії права в процесі реалізації державної політики» затвердженої Вченою радою Університету державної фіскальної служби України 20.06.2017 р. (протокол № 7).

Мета й завдання дослідження. Мета роботи полягає в тому, щоб на підставі системного аналізу різноманітних джерел, нормативно-правових актів висвітлити організаційно-правові засади діяльності органів державної безпеки УРСР у досліджуваній період. Для досягнення мети передбачено розв'язання комплексу таких завдань:

- визначити ступінь наукового висвітлення проблеми, сформулювати теоретичне підґрунтя, окреслити методологію та джерельну базу дослідження;
- виявити місце республіканських органів державної безпеки у загальносоюзній системі спецслужб СРСР та в ієрархії державного механізму;
- з'ясувати передумови, мотивації, зміст та

спрямування реорганізації радянських структур, що діяли у безпековому секторі, а також сукупність факторів, що визначальним чином вплинули на цей процес;

- виявити, проаналізувати й систематизувати нормативно-правові акти, які регулювали процес формування й діяльності органів держбезпеки УРСР у союзному контексті;

- простежити особливості організаційно-правового супроводу мобілізаційного розгортання, зміни в структурі, формах і методах діяльності оперативних підрозділів;

- схарактеризувати причини, сутність і наслідки кожної з трьох реорганізацій органів держбезпеки, що відбулися в період Другої світової війни;

- простежити кроки, спрямовані на розмежування компетенції органів державної безпеки і внутрішніх справ;

- розкрити проблему кадрового забезпечення спецслужб, особливості підготовки оперативних працівників у 30 – 40-і рр.;

- встановити місце звітності в системі організаційно-штатної та оперативної роботи відповідних підрозділів;

- з'ясувати місце органів державної безпеки УРСР у проведенні репресивної політики радянського керівництва.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини у сфері організації та діяльності органів державної безпеки УРСР у 30–40-і рр. XX ст.

Предметом дослідження є організаційно-правові засади діяльності органів державної безпеки УРСР у період Другої Світової війни.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань було використано систему наукових методів (загальних, спеціальних), логічних прийомів і засобів, науковий термінологічний апарат, що сприяли пізнанню досліджуваної проблеми. Враховуючи теоретичні й концептуальні напрацювання провідних вітчизняних і зарубіжних фахівців, структура тексту вибудовувалася з метою послідовного розкриття сукупності обраних для опрацювання питань і базувалася на проблемно-хронологічних підходах. Історико-правовий, діалектичний та порівняльно-правовий методи дозволили виявити закономірності та історико-правові передумови організаційно-правового становлення органів державної безпеки УРСР (підрозділи 2.2,2.3,2.4;3.3;4.2,4.3). Методи системного (системно-структурного та системно-

функціонального) аналізу допомогли проаналізувати структурну побудову та функціональні складові діяльності органів державної безпеки УРСР у взаємовпливах, причинно-наслідкових зв'язках і динаміці, визначити правовий статус і місце даного органу в системі спецслужб СРСР (підрозділи 2.1,2.2,2.4,4.1). Правознавчий інструментарій використовувався для аналізу законодавчої та відомчої нормативно-правової бази, що регламентувала діяльність радянських спецслужб в окреслений період, особливостей правового поля, в якому вони виконували різноманітні завдання політичного керівництва держави, а також з'ясування обставин, за яких вони виходили за ці межі, що створювало правові колізії між Основним Законом і підзаконними актами (підрозділи 3.1,3.2; 4.4). У праці використаний і міждисциплінарний науковий інструментарій. Прийоми компаративістики уможливили зіставлення функцій та компетенції органів внутрішніх справ і державної безпеки на різних етапах реорганізації (підрозділи 1.1).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є однією з перших у вітчизняній історико-правовій науці комплексною і системною працею, присвяченою проблемі організаційно-правових засад діяльності органів державної безпеки УРСР у період Другої Світової війни. Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі завдання:

уперше:

- здійснена спроба комплексного дослідження організаційно-правових засад діяльності республіканських органів держбезпеки сукупно з кадровими аспектами в загальносоюзному контексті;

- з'ясовано причини хронологічного розриву між реформуванням союзного й республіканського органів державної безпеки у лютому – березні й липні – серпні 1941 р., а також у квітні – травні 1943 р.;

- опрацьовано звіти як джерело інформації про мотивацію важливих політичних рішень керівництва держави та радянських спецслужб, зміст і спрямування організаційної діяльності в безпековому секторі;

- розкрито особливості ролі спецслужб у виконанні мобілізаційних планів, що визначали пріоритетні напрями всіх секторів економіки та Збройних Сил до масштабної війни;

- досліджено кадровий сегмент діяльності спецслужб республіки під кутом зору конкретних завдань які ставилися перед органами держбезпеки керівництвом СРСР в означений період;

удосконалено:

- теоретичні позиції історико-правової науки стосовно засад організаційно-правової діяльності органів державної безпеки УРСР;

- теоретичні інтерпретації щодо правового статусу, структурної побудови та напрямів діяльності органів державної безпеки УРСР;

- теоретичні положення, що стосуються репресивної практики органів держбезпеки, які стали слухняним знаряддям у руках радянської влади;

набули подальшого розвитку:

- точні дати створення єдиного Наркомату внутрішніх справ УРСР 12 серпня 1941 р. та 7 травня 1943 р.;

- інтерпретація законодавчої і нормативно-правової бази, що регулювала діяльність спецслужб у 30 – 40-і рр. XX ст.;

- твердження про першочергову відповідальність правлячої верхівки СРСР за політику державного терору проти власних громадян і перетворення спецслужб на інструмент тотального насильства.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що теоретичні положення та фактологічний матеріал сприятимуть поглибленню наукових знань щодо організаційно-правових засад діяльності органів державної безпеки у період Другої Світової війни й можуть бути використані :

- *у навчальному процесі* – для підготовки навчальної літератури під час викладання курсів з дисциплін «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія українського державотворення», а також відповідних спецкурсів історико-правового спрямування у профільних ВНЗ, а також при проведенні лекцій-екскурсій зі слухачами, курсантами, студентами;

- *у науково-дослідній сфері* – як основа для подальшого розроблення історико-теоретичних проблем історії держави і права України, зокрема щодо проблем функціонування тоталітарного режиму, історії радянських спецслужб, оборонно-промислового комплексу та військових формувань;

- *у правозастосовній діяльності* – результати дослідження сприятимуть вдосконаленню практичної діяльності органів державної безпеки України та її кадрового забезпечення на сучасному етапі.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднені на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях: «Міліції України: минуле і сучасність» (м.

Івано- Франківськ, 15 жовтня 2010 р.); «Актуальні проблеми теорії і практики» (м. Донецьк 18-19 квітня 2011 р.); «Актуальні питання теорії та історії держави та права в дослідженнях студентів і молодих учених» (м. Бердянськ, 30-31 жовтня 2012 р.); «Актуальні питання теорії та історії держави та права в дослідженнях молодих учених» (м. Бердянськ, 27-28 листопада 2013 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у дванадцяті наукових статтях, п'ять з яких опубліковано у фахових наукових виданнях України, одна – у зарубіжному науковому виданні, дві у колективних монографіях (одна у співавторстві) та чотирьох тезах наукових повідомлень на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації детермінована метою та задачами дослідження, які обумовили його зміст, котрий складається зі вступу, чотирьох розділів (дванадцяти підрозділів), висновків і списку використаних джерел (327 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 259 сторінок, з яких 200 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано сучасний стан її наукової розробки, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету та задачі, об'єкт і предмет дослідження; схарактеризовано методологічну основу роботи; розкрито наукову новизну одержаних результатів, їх теоретичне та практичне значення; наведено дані щодо публікації основних результатів дослідження, його структури та обсягу.

Розділ 1 «Стан наукової розробки теми» сформований з двох підрозділів. У підрозділі 1.1 «Огляд наукової літератури» простежуються основні тенденції в опрацюванні цієї теми. У радянську епоху видання з цієї теми були позначені глорифікацією «подвигів чекістів», апологетикою заходів, до яких долучалися спецслужби. Ще однією особливістю тогочасних публікацій став закритий справді вагомий за результатами пласт досліджень, виконаних у спеціалізованих установах у 50-60-ті роки (В. Алідіна, В. Андріанова, І. Нікітіна, О. Луньова, О. Позднякова). Отримавши доступ до закритих архівних джерел, В. Коровін, В. Шибалін, М. Воронін, О. Байдаков підготували дисертаційні праці. У 60-80-ті рр. з'являються праці узагальнюючого змісту з історії держави і права, в яких побіжно висвітлювалися організаційні аспекти діяльності органів державної безпеки, а також видання, автори яких розглядали основні

напрями роботи спецслужб у 30-40-і роки. Процесу становлення і розвитку правоохоронних органів присвячені напрацювання таких авторів, як П. Михайленко, А. Носенко, В. Жарій, В. Кудрявцев, С. Келіна, П. Дагель. Значна кількість публікацій з означеної теми вміщувалась у наукових періодичних виданнях «Вісник Вищої школи», «Спеціаліст Вищої школи КДБ СРСР», «Збірник Вищої школи КДБ СРСР». У 1967 р. вийшла друком «Історія радянських органів державної безпеки», перевидана через 10 років. У 90-ті роки у зв'язку з поступовим розсекреченням архівів та введенням до наукового обігу нових джерел з'явилися праці узагальнювального характеру та окремі публікації з історії держави і права, політичного терору, історії України, в яких у широкому контексті висвітлюються різні аспекти функціонування органів державної безпеки. У дослідженнях С. Білоконя, Р. Подкура, В. Ченцова та інших науковців кристалізуються нові концептуальні підходи до опрацювання архівів спецслужб. Низка видань присвячена репресивній політиці радянського керівництва та місцю в ній органів внутрішніх справ і держбезпеки (О. Бенько, І. Білас, О. Божко, А. Тимченко, В. Ченцов, А. Шевченко). Доробок В. Окіпнюка та О. Олійника містить характеристику організаційно правових аспектів створення, реорганізації та функціонування радянських спеціальних служб у 20-30-і роки ХХ ст. Публікації В. Золотарьова, В. Пристайка, Ю. Шаповала, О. Нездолі, В. Чиснікова, Ю. Лисюка подають інформацію про керівників та співробітників органів НКВС і НКДБ. Роль радянських спецслужб у суспільно-політичних та воєнних процесах періоду 1939-1945 рр. розкривається у працях Я. Антонюка, Д. Веденєєва, А. Чайковського, Л. Рожена, Д. Пашенка, В. Цибулькіна, Т. Вронської, О. Лисенка, І. Винниченка, І. Ільюшина, Б. Яроша, М. Єзерського та інших вчених. Нечисленною, але важливою для комплексного дослідження теми є група публікацій з проблем кадрової роботи й підготовки фахівців для органів держбезпеки, авторами яких виступили Д. Веденєєв, Т. Вронська, А. Жив'юк, С. Ляковська. Активно розробляють широкий спектр проблем у вказаній тематичній ніші російські науковці, які мають доступ до архівосховищ спецслужб.

Найбільш ґрунтовними є напрацювання таких науковців як А. Кокурін, А. Колпакіді, А. Гузєєв, О. Мозохін, Л. Млечин, Н. Петров, А. Климов, А. Демидов, Р. Козєєв, А. Цветков, А. Попов, О. Зданович, Ю. Агафонов, В. Христофоров. Західні дослідники фокусують увагу насамперед на політико-правових аспектах радянського тоталітарного режиму на різних часових відрізках. У працях П. Соломона, С. Куртуа, Н. Верта, Ж.-Л. Панне, Х. Арендт концептуалізується аналіз

сконструйованої більшовиками тоталітарної системи, а також алгоритм і мотиваційні чинники її функціонування. Водночас огляд літератури дає підстави констатувати відсутність комплексного дослідження організаційно-правового й кадрового забезпечення процесу формування й функціонування органів державної безпеки в УРСР в період Другої Світової війни.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» презентується емпіричне підґрунтя дисертаційного проекту. Специфічне правове поле, в якому діяли радянські спеціальні служби, сформували Конституції СРСР та УРСР, Кримінальні кодекси УРСР та РРФСР, відомчі документи. Оскільки політичну й соціально-економічну стратегію в державі визначала Комуністична партія, для розуміння місця спецслужб у радянському державному апараті важливий аналіз партійних постанов, які часто ухвалювалися спільно з урядом і фактично мали статус юридичних актів, обов'язкових для виконання усіма управлінськими структурами зі спецслужбами включно. Частина з них опублікована в різних виданнях, зазвичай не в повному обсязі. У Ф.1, оп.16 Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігаються тексти постанов ЦК КП(б)У, якими одночасно з директивами союзних органів керувалися республіканські НКВС і НКДБ. Декрети, закони та укази Верховної Ради СРСР і УРСР публікувалися у офіційних збірниках. Серед документів виконавчих органів влади, зосереджених у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України вдалося виявити джерела нормативно-розпорядчого та оперативно-розшукового характеру. Основне інформаційне ядро становлять документи, зосереджені в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. З фондів 9, 13 та 16 відібрано накази, розпорядження, обіжники НКВС-НКДБ СРСР та УРСР, що насичені інформацією про основні напрями оперативної роботи, статистичні звіти органів державної безпеки, що проливають світло не лише на принципові моменти а й малопомітні, але важливі нюанси. Незважаючи на значний пізнавальний потенціал, джерела, що походять з надр спецслужб, іноді не дають цілісної, системної картини, лише фрагментарно розкривають ті чи інші явища і процеси і не дають можливості простежити перебіг репресивних акцій на тривалому часовому проміжку.

З початку 90-х років, коли почали зніматися грифи таємності, чимало інформативно насичених документів публікувалося у загальних і тематичних збірниках, окремими подачами у наукових періодичних виданнях. Таким чином, комплексне використання

архівних документів, нормативних актів, уміщених у офіційних виданнях, матеріалів тематичних збірників у сукупності з іншими публікаціями дали змогу реконструювати загальну конфігурацію управлінського механізму та місце в ньому спецслужб, їх структурних трансформацій та нормативно-правове забезпечення діяльності органів державної безпеки в означених хронологічних межах.

Розділ 2 «Органи державної безпеки напередодні та у перший період Другої світової війни» складається з чотирьох підрозділів. У підрозділі 2.1 *«Структурні та організаційно-штатні зміни в діяльності органів держбезпеки у 30-і – на початку 40-х років»* наголошується, що принциповою особливістю процесу формування органів, покликаних втілювати в життя політику радянського керівництва у сфері державної безпеки, та відповідної нормативно-правової бази стало те, що його ініціювала, здійснювала і контролювала Комуністична партія. Класова природа більшовицької доктрини визначала зміст і репресивне спрямування діяльності спецслужб, які стояли на сторожі режиму та були зручним знаряддям в руках правлячої верхівки.

Диференціація функцій правоохоронних та репресивних інституцій, посилення каральної компоненти в їх діяльності викликали відновлення 11 липня 1934 р. Наркомата внутрішніх справ (ліквідований у 1930 р.). У складі якого діяло Головне управління державної безпеки. Союзно-республіканський статус НКВС було законодавчо закріплено в Конституції УРСР 1937 р. У 1938 р. у зв'язку з загрозою війни здійснено зміни у структурі контррозвідувальних підрозділів. Але надалі органи держбезпеки двічі зазнали трансформації, знову було відновлене Головне управління державної безпеки у складі НКВС.

Центральним об'єктом дослідження у підрозділі 2.2 *«Організаційні аспекти основних напрямів діяльності радянських спецслужб на початку Другої Світової війни»* стали кроки, спрямовані на адаптацію підрозділів державної безпеки до виконання нових завдань у контексті масштабного протистояння, що наближалось. Наказом від 20 квітня 1939 р. союзний НКВС створив мобілізаційний відділ «з метою розробки єдиного мобілізаційного плану з підготовки органів та військ НКВС до війни та для встановлення контролю за їхньою мобілізаційною готовністю до війни». Союзний Наркомат держбезпеки також ухвалив наказ «Про організацію мобілізаційної роботи в органах НКДБ», в якому конкретизувалися завдання оперативно-агентурних підрозділів (2-е Управління), ставилося в обов'язок виробити заходи з протидії повстанським виступам (3-є

Управління). Наказом союзного Наркомату внутрішніх справ від 1 травня 1939 р. затверджувалося положення про відділ кадрів НКВС і його штати і лише 9 липня з'явився аналогічний наказ про відділи кадрів НКВС союзних республік. Обсяг завдань, що виникли у зв'язку з втягуванням СРСР у Другу Світову війну, спричинили чергову реорганізацію. Рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 3 лютого 1941 р. санкціонувався поділ НКВС на два наркомати державної безпеки та внутрішніх справ з відповідною диференціацією повноважень на чолі з В. Меркуловим та Л. Берією. Структура НКДБ визначалася наказом від 26 лютого «Про організацію управлінь і відділів Наркомату державної безпеки та призначення керівного складу цих управлінь і відділів». 8 лютого згідно з рішенням партійного центру Особливий відділ НКВС передали до складу наркоматів оборони та ВМФ, що задовольнило бажання Сталіна тримати руку на пульсі всіх подій та володіти стратегічною інформацією. Після створення самостійного наркомату держбезпеки контррозвідальні функції здійснювали 1-е, 2-е і 3-є управління. У руслі підготовки до війни вживалися заходи з охорони державної таємниці, налагодження архівної справи тощо. Реорганізація республіканського НКВС на два наркомати здійснювалася за аналогічним алгоритмом.

У підрозділі 2.3 «Особливості підготовки кадрів» вміщено інформацію про різні форми навчання спеціалістів для виконання специфічних функціональних обов'язків у підрозділах органів державної безпеки. Зокрема через тримісячні курси підготовки й перепідготовки керівного складу, Центральну школу НКВС. Для підвищення загального освітнього рівня співробітників керівництво НКВС здійснювало організацію системи підготовки кадрів. Контингент для них мали забезпечити мандатні комісії при обласних УНКВС за розверсткою. Викладацький склад для проведення курсів та інших навчальних закладів підбирали шляхом мобілізації комуністів та комсомольців. Крім того, для обов'язкового навчання начальницького складу органів державної безпеки створювалися вечірні загальноосвітні курси. Однак повністю задовольнити потребу в кадрах в той період не вдалося.

Підрозділ 2.4 «Формування територіальних органів держбезпеки у Західній Україні в контексті її радянізації» присвячений характеристиці технології інкорпорації регіону у загальносоюзний організм з використанням спецслужб. 2 вересня 1939 р. наркомом внутрішніх справ УРСР було призначено майора держбезпеки І. Серова. Згідно з наказом НКВС СРСР від 8 вересня він мав відрядити в Західну Україну 50 оперативних і 150 оперативно-

політичних працівників з прикордонних військ, сформувати 5 «оперативно-чекістських» груп по 50-70 осіб кожна та за узгодженням з Наркоматом оборони розподілити їх по армійських групах. Кожна з опергруп поділялася на територіальні підгрупи по 7-12 осіб, які в міру просування Червоної армії на захід мали займати установи зв'язку, банки, типографії та редакції газет, архіви, вилучаючи з них документи польських спецслужб, які повинні були стати підґрунтям для масштабних оперативних заходів репресивного спрямування, а також формувати територіальні органи НКВС. 21 вересня 1939р. Л. Берія в наказі «Про оперативно-чекістські заходи по Західній Україні» виклав низку організаційних заходів, а 6 листопада підписав наказ про створення на базі опергруп органів НКВС у Львівській, Луцькій, Станіславській і Тернопільській областях. До вже працюючих у регіоні 726 співробітників НКВС додалося ще 600 (в основному з РРФСР). Оскільки цих сил не вистачало, в Західну Україну надсилали нові групи працівників для органів держбезпеки, зокрема й випускників Української міжкрайової школи. Крім того, у Києві створили Школу удосконалення оперативного складу, перший випуск якого відбувся у грудні 1940 р. Серед основних напрямів діяльності органів держбезпеки в Західній Україні перебували: «оперативно-чекістське обслуговування військовополонених у таборах», переселення польських осадників та членів родин «зрадників батьківщини», учасників «контрреволюційних організацій» у віддалені райони СРСР, розробка закордонних центрів українських націоналістів.

Розділ 2 «Реформування радянських спецслужб та нормативно-правове забезпечення функціонування підрозділів державної безпеки на початку німецько-радянської війни» охоплює чотири підрозділи. У підрозділі 3.1 «Правові засади та особливості реформування органів державної безпеки на початковій фазі агресії Німеччини проти СРСР» розкриваються підходи керівництва країни до вироблення надзвичайного воєнного законодавства, що охоплювало всі галузі права. На оголошення воєнного стану НКДБ СРСР відреагував директивами «Про заходи органів держбезпеки у зв'язку з воєнними діями, що почалися з Німеччиною» (22 червня 1941 р.) та «Про завдання органів держбезпеки в умовах воєнного часу» (24 червня). У документах формулювалися пріоритетні напрями роботи. Вносилися корективи в організаційну структуру форми і методи діяльності. 25 червня Нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко підписав наказ про боротьбу з парашутними десантами й диверсантами противника. 20 липня 1941 р. наркомати держбезпеки і внутрішніх справ було об'єднано в один –

НКВС, хоча переконливих пояснень цього не надали. Лише 12 серпня аналогічне об'єднання відбулося в УРСР. Це спричинило значні структурні зміни і скорочення апарату. Через швидкий наступ Вермахту органи НКВС республіки змушені були залишити її територію.

Підрозділ 3.2 «Нормативно-правова регламентація основних напрямів діяльності» містить аналіз законодавчої та відомчої бази, яка регулювала всі аспекти функціонування органів державної безпеки під час війни. Пріоритетними векторами зусиль радянських спецслужб вважалися розвідка й контррозвідка. Згідно з постановою ДКО від 17 липня 1941р. «Про перетворення органів Третього управління НКО СРСР в особливі відділи НКВС СРСР», головних їх завданням визначалася боротьба зі шпигунством і зрадництвом і дезертирством у Червоній армії. Головним розвідувальним підрозділом у складі НКДБ-НКВС було 1-е Управління, що здійснювало розвідку на території інших держав. 25 серпня наказом союзного НКВС опергрупи територіальних органів держбезпеки, що мали протистояти парашутним десантам і диверсантам ворога, реорганізували у 4-і відділи НКВС-УНКВС. Відповідних змін зазнали й республіканські структури. На виконання спільної директиви Президії Верховної Ради УРСР РНК УРСР та ЦК КП(Б)У від 6 липня 1941 р., органи держбезпеки республіки зосередилися на вирішенні комплексу організаційних, кадрових та інших проблем, пов'язаних з розгортанням протидії ворогу у його тилу. Того ж дня ДКО ухвалив постанову «Про заходи з посилення політичного контролю поштово-телеграфної кореспонденції», в якій давалися рекомендації підрозділам військової цензури.

У підрозділі 3.3 «Організаційні заходи з підготовки кадрів» ідеться про те, що в руслі реорганізаційних заходів і появи нових структур, здатних виконувати завдання в умовах воєнного часу, робилися кроки, спрямовані на мобілізацію досвідчених фахівців та підготовки нових кадрів з партійно-комсомольського активу, політпрацівників Червоної армії, військовослужбовців. Згідно з наказом НКВС СРСР від 23 липня 1941 р. при Вищій школі НКВС СРСР організували 24-денні курси з підготовки оперативних працівників для особливих відділів на 850 осіб. До кінця війни у стінах школи підготували 1943 спеціалісти. Дострокові випуски для поповнення особливих відділів РСЧА здійснили Школа удосконалення оперативного складу в Києві та Українська міжкрайова школа в Харкові (220 курсантів). 1200 фахівців підготували для спецслужб у Лисичанській спецшколі, організованій у жовтні 1941 р. Під час

окупації України кадри для органів держбезпеки готували в кількох навчальних закладах у глибокому тилу. Під керівництвом ЦШПР здійснювалося навчання партизанських кадрів (до січня 1944 р. такі курси пройшло 48 тис. осіб). У школі особливого призначення Українського штабу партизанського руху підготували майже 1500 радистів, підричників для партизанських загонів. До окупації всієї території республіки у Ворошиловграді діяла навчально-оперативна школа НКВС.

Підрозділ 3.4 «Регламентация репресивних функцій органів державної безпеки на початку німецько-радянської війни» окреслює контури політико-правового поля, в якому легітимізувалася репресивна практика радянських властей. Вже в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р., яким запроваджувався воєнний стан, ішлося про обмежувально-репресивні заходи стосовно «соціально небезпечних елементів». 28 червня вийшов спільний наказ НКВС, НКДБ і Прокуратури СРСР, яким встановлювалася відповідальність для дезертирів і тих, хто без спротиву здавався в полон. В момент оточення військ Південно-Західного фронту НКВС видав директиву від 13 вересня «Про покращення взаємодії в агентурно-оперативній роботі особливих відділів та місцевих територіальних органів НКВС СРСР». 19 листопада наркоми внутрішніх справ союзних республік, начальники обласних УНКВС отримали директиву союзного наркомату про боротьбу з агентурою німецької розвідки. Згідно з постановою ДКО СРСР від 27 грудня 1941 р., з метою «виявлення серед колишніх військовослужбовців РСЧА, які побували у полоні та оточенні, зрадників Батьківщини, шпигунів та дезертирів» передбачалося створити спецтабори. Того ж дня з'явилася постанова ДКО СРСР «Про родини осіб, які співпрацювали з німецькою владою», якою пролонгувалася практика сімейного заручництва. 26 червня нарком держбезпеки СРСР підписав директиву «Про арешт та віддання під суд військового трибуналу розповсюджувачів чуток, які намагаються дезорганізувати тил». В інструкції НКВС СРСР від 13 квітня 1942 р. містилися рекомендації щодо обліку розшуку агентури, розвідувальних, контррозвідувальних і поліцейських органів воюючих проти СРСР держав, «зрадників і пособників німецьких окупантів».

Розділ 4«Організаційне, кадрове і юридичне забезпечення діяльності органів державної безпеки УРСР у післяокупаційний період» складається з чотирьох підрозділів, у яких висвітлюється широке поле питань, що дають змогу відтворити основні складові функціонування радянських спецслужб у 1943–1945 рр. У *підрозділі*

4.1 «Реформування органів держбезпеки і вирішення проблеми кадрів» аналізуються політико-правові рішення керівництва держави у сфері державної безпеки на щойно звільненій від німецької окупаційної адміністрації території України. Керівництвом до дії в цій ситуації став наказ союзного Наркомату внутрішніх справ № 001683 «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника», який націлював у першу чергу на оперативне комплектування міських і районних відділів/відділень НКВС, формування резерву співробітників для органів держбезпеки. До того часу «оперативно-чекістські» групи мали вжити заходів з охорони порядку у населених пунктах і на стратегічних об'єктах, організувати вилучення зброї у населення. У квітні 1943 р. відбулася третя за роки Другої Світової війни реорганізація радянських спецслужб, під час якої органи держбезпеки виокремилися в самостійну інституцію. У союзних та автономних республіках формування наркомати держбезпеки, а в кряях і областях – їхні управління. Згідно з очільним наказом НКВС та НКДБ СРСР від 11 травня 1943 р., повноваження останнього охоплювали: розвідроботу за кордоном; попередження та боротьбу проти шпигунської та іншої діяльності зарубіжних розвідок в СРСР; оперативні заходи та репресії проти будь-яких дійсних чи уявних виявів опозиційності. До принципово важливих змін слід віднести злиття контррозвідувального, секретно-політичного та економічного управлінь. Станом на 1 січня 1945 р. апарати відділів кадрів НКДБ УРСР та УНКДБ областей були укомплектовані на 90%. 18 жовтня у західних областях УРСР районні відділення НКДБ реорганізували у районні відділи зі збільшеними штатами. До 1 січня 1945 р. у 24 областях УРСР налічувався: 791 міськрайвідділ. Загальна штатна чисельність органів НКДБ СРСР на початку 1945 р. становила 17 343 одиниць.

У підрозділі 4.2 «Регламентация за напрямками діяльності та особливості формування органів держбезпеки» наголошується, що «боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю» визнавалася постановою ДКО від 15 жовтня 1942 р. пріоритетною у роботі контррозвідувальних підрозділів. 19 квітня 1943 р. Управління особливих відділів НКВС СРСР передали з компетенції відомства до складу Наркомату оборони з реорганізацією його на Головне управління контррозвідки «Смерш». Окреслювалося коло обов'язків військової контррозвідки. У квітня 1943 р. від НКДБ СРСР до ГУКР НКО «Смерш» перейшло контррозвідувальне забезпечення штабів партизанського руху включно з Центральним та Українським. Перебрання повноважень

спецслужб армійськими структурами неминуче викликало суперечності, що потребувало втручання Сталіна і Берії. З початком вигнання гітлерівців з України співпало уточнення повноважень органів контррозвідки НКДБ СРСР. Відповідно до постанови цього відомства № 7 від 27 травня 1943 р. 2-і управління (відділи НКДБ союзних республік та обласні управління зобов'язувалися протидіяти диверсійній, підривній, терористичній діяльності зарубіжних розвідок та «антидержавних елементів» у межах СРСР. Значно зросло значення радіоконтррозвідки та криптографічної служби в структурі 5-го управління НКВС. Ці підрозділи займалися розвідкою ефіру та радіоперехопленнями, розшифруванням кодів та шрифтів, забезпеченням шифрувального зв'язку органів НКВС та його захистом. Органи НКДБ залучалися до заборонно-режимних заходів, зокрема, дотримання паспортного режиму, а також охорони державної таємниці. 18 вересня «з метою покращення керівництва військовою цензурою» Відділ військової цензури передали зі складу ГРУ до структури Генштабу.

Підрозділ 4.3 «Організаційно-штатні зміни, підготовка кадрів системи державної безпеки в Україні» містить відомості про підходи до підготовки комплектування кадрів для спецслужб. Гострота цієї проблеми посилювалася тим, що більшість співробітників органів держбезпеки у західних областях України становили росіяни та особи, які не володіли українською мовою. Так, в УНКДБ Ровенської області у штаті налічувалося 243 росіянина, 59 українців і 4 білоруси. Враховуючи скарги на фахову некомпетентність співробітників, які прибували з різних регіонів СРСР та УРСР. Нарком держбезпеки Кобулов надіслав на місця директиву, що зобов'язувала прискіпливо ставитися до підбору кадрів. До 1945 р. зі східних до західних областей України відрядили 49 тис. керівних кадрів, частина з яких заповнила штатні посади в органах НКДБ СРСР. Загалом у Вищій школі НКВС за роки війни було підготовлено 1750 осіб. У березні 1944 р. створюється Всеукраїнська школа НКВС СРСР у Києві. Підпорядкування цьому відомству не відповідало профілю підготовки, що орієнтувався на потреби держбезпеки. 28 березня 1944 р. вийшло нове «Положення про Відділ кадрів НКДБ СРСР» у компетенції якого перебували питання добору, розстановки та підготовки кадрів. Зі вступом Червоної армії на територію інших країн, збільшилася потреба у фахівцях, які володіли іноземними мовами. При НКДБ та управліннях західних областей створювалися 6- чи 8-місячні курси з інтенсивного вивчення польської, румунської, угорської мов, випускники яких використовувалися за призначенням у

спеціалізованих структурах спецслужб. На завершальній стадії війни навчальні заклади готували кадри не лише середньої, а й вищої ланки. Та все ж, незважаючи на всі зусилля, остаточно вирішити проблему кадрів під час війни не вдалося.

Підрозділ 4.4 «Нормативно-правовий супровід репресивної діяльності органів державної безпеки» присвячений характеристиці правового поля, в якому функціонували спецслужби на завершальному етапі Другої Світової війни. Одним з головних напрямів роботи в цей період вважалося виявлення колаборантів, зрадників, антирадянські налаштованих осіб. Каральний ухил у їх діяльності визначали ЦК ВКП(б) та вищі органи влади. Так, 19 квітня 1943 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів і зрадників Батьківщини з радянських громадян та їх пособників», яким передбачався широкий спектр санкцій до повішення включно. 31 серпня 1943 р. НКВС СРСР затвердив «Інструкцію про порядок і завдання агентурно-оперативного обслуговування особового складу і цивільного персоналу таборів НКВС для військовополонених та інтернованих». До цієї роботи залучали співробітників держбезпеки. 2 серпня 1943 р. союзний НКДБ надіслав на місце директиву «Про розробку осіб, які виїжджали на роботу до Німеччини з окупованих територій». Розлогий список тих, хто підпадав під санкції режимного характеру, наводився у наказі НКДБ СРСР від 2 серпня 1944 р. Його доповнював циркуляр НКДБ УРСР «Про агентурно-оперативну роботу серед дітей репресованих» (29 серпня 1944 р.). Вістря спецслужб спрямовувалася також проти учасників українського самостійницького руху. На це націлювало орієнтування НКВС УРСР від 11 січня 1944 р. та спільна вказівка В. Рясного й С. Савченка (9 лютого 1944 р.) працівникам УНКДБ й УНКВС «шляхом впровадження кваліфікованої і перевіреної в роботі агентури виявляти керівний склад оунівських організацій і командний склад УПА». 11 квітня 1944 р. вони підписали спільну директиву № 4/552/с про порядок репресій членів родин оунівців та активних повстанців. Аби активізувати цю роботу, 9 жовтня 1944 р. наркоми внутрішніх справ і держбезпеки Л. Берія і В. Меркулов підписали наказ «Про заходи боротьби з оунівським підпілля та ліквідацію збройних сил банд ОУН у західних областях УРСР». Для «поліпшення стану слідства» при НКДБ і НКВС СРСР створювалися слідчі групи по 25 осіб кожна. Тоді ж у Дрогобицькому та Львівському УНКДБ були створені спеціальні підрозділи – 2-і відділи, призначені для нейтралізації польського й українського

підпілля. Влітку 1944 р. НКДБ УРСР став використовувати для боротьби з повстанцями «конспіративно-розвідувальні групи» (легендовані).

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено історико-теоретичне узагальнення і подано нове вирішення важливого для вітчизняної фундаментальної юридичної науки завдання, що полягає у створенні науково обґрунтованих концептуальних положень, які розкривають різноманітні аспекти організаційно-правових засад діяльності органів державної безпеки УРСР у період Другої Світової війни, спираються на досягнення сучасного праворозуміння та набутої українським народом історико-правової спадщини.

За результатами проведеного дослідження запропоновані важливі висновки, основні з них наступні.

1. Аналізуючи стан опрацювання теми дисертаційного дослідження, слід констатувати наявність цілого пласту літератури, в якій висвітлюються різні аспекти діяльності спецслужб на різних етапах становлення і розвитку радянської держави. Тогочасні публікації позначені глорифікацією «подвигів чекістів», у них домінували ідеологічні установки. Значна їх (причому краща) частина мала закритий характер через відомі причини: специфіки функцій, таємності структури й кадрового складу. Репресивна складова органів держбезпеки подавалась винятково у тенденційному ключі. Сучасна українська і зарубіжна історико-правова література насичена різноманітними документами і завдяки сучасному дослідницькому інструментарію виходить на аргументовані оцінки діяльності радянських спецслужб у 30-40-і рр. Однак і донині відсутні праці, в яких комплексно реконструйовано організаційно-правове і кадрове забезпечення діяльності органів держбезпеки у період Другої Світової війни. Джерельні комплекси є цілком достатні, аби виконати дослідження і вийти на вагомий результат.

2. Особливістю процесу формування органів, призначених для реалізації політики радянського керівництва у сфері державної безпеки, та законодавчої і нормативно-правової бази, яка його регулювала, стало те, що його ініціювала, здійснювала і контролювала Комуністична партія СРСР. Класова природа більшовицької ідеологічної доктрини визначала внутрішній зміст і спрямування всіх кроків, що мали убезпечити режим від справжніх та уявних «зовнішніх і внутрішніх ворогів». Саме від еволюції ідеологічного

обрамлення державного будівництва, появи нових політичних формул безпосередньо залежали зміни в структурі, призначенні, компетенції та кадровому забезпеченні спецслужб. Та при цьому незмінним залишався репресивний ухил у їхній діяльності, що найточніше характеризувало природу тоталітарного режиму більшовицького зразка.

3. Радянські спеціальні служби завжди посідали в радянському механізмі управління особливе місце. Вже у назві першої інституції такого призначення - ВНК – наголошувалося на її надзвичайному статусі та призначенні. Перебуваючи в системі виконавчих органів влади, спецслужби, однак, відігравали особливу роль в державному будівництві, адже стояли на сторожі «завоювань революції». Насправді правляча верхівка одразу перетворила їх на цілком керований інструмент державного терору, що ніколи не припинявся, а лише змінював об'єкти і масштаби. Специфічне місце органів державної безпеки в адміністративній ієрархії визначалося тим, що для правлячої верхівки вони стали засобом легітимації режиму й утримання влади. Не випадково керівники спецслужб були найвпливовішими особами в радянському істеблішменті.

4. Більшовицькі лідери сконструювали такий бюрократичний апарат, у якому провідні позиції займали не вищі законодавчі та виконавчі органи, а Комуністична партія СРСР. Закріпивши статус цієї політичної сили в Основному Законі, вони легітимізували її пріоритети в ухваленні найважливіших політичних рішень, що визначали політичний устрій, економічний лад, конфігурацію соціальних відносин у країні. Таким чином, усі питання, пов'язані зі структурними змінами, кадровими призначеннями, орієнтацією на виконання тих чи інших завдань, що ставилися перед органами державної безпеки, вирішувалися у найвищих партійних кабінетах. З цього логічно випливає твердження про те, що саме партія виступала головним замовником, режисером і координатором карально-репресивних акцій і має нести відповідальність за їхні трагічні наслідки, хоча це не знімає провини і з виконавців.

5. Кожна ґрунтовна реорганізація в системі держбезпеки обумовлювалася конкретними реаліями внутрішньо- і зовнішньополітичного життя. Перехід від політики «воєнного комунізму» до «нової економічної політики» викликав ліквідацію ВНК, на зміну якому прийшло Державне політичне управління (з 1923 р. ОДПУ) з аналогічними функціями, що виводилося зі складу НКВС. ОДПУ виявилось настільки вправним виконавцем політичної волі Кремля, що 1930 року НКВС ліквідували. Поспішність цього кроку

спричинила відновлення наркомату у 1934 р. У складі НКВС діяло Головне управління державної безпеки (ГУДБ). Розгортання «Великого терору» супроводжувалося оновленням структурно-штатної побудови підрозділів держбезпеки в республіці у відповідності з наказом НКВС УРСР від 26 травня 1937 р. Зростання міжнародної напруги стало причиною двох реорганізацій у 1938 р. спочатку замість ГУДБ було створено кілька управлінь, а через 5 місяців ГУДБ відновили. Підготовкою до реалізації амбітної геополітичної стратегії пояснювалося створення 20 квітня 1939 р. у складі НКВС мобілізаційного відділу. 26 лютого 1941 р. було сформовано самостійний Наркомат державної безпеки, що пояснювалося складністю та кількістю нових завдань, пов'язаних з загрозою війни. Та вже 20 липня того ж року з метою кращої координації дій відбувається злиття двох Наркоматів у один – НКВС СРСР. Нарешті, у квітні 1943 р. сталася ще одна реорганізація відновлення НКДБ у зв'язку з початком визволення радянської території від нацистів ті розширенням спектру завдань. Така динаміка структурних змін свідчить про те, що далеко не всі реформи і трансформації були добре продумані, вмотивовані і виправдані.

6. Структура органів державної безпеки конструювалася таким чином, щоб охопити своїм «обслуговуванням» всі без винятку сфери державного і суспільного життя: політику, економіку освіту, культуру, релігію, спорт і т.ін. В основі організаційних рішень лежали міркування політичної доцільності, детерміновані внутрішньополітичним курсом та міжнародною ситуацією. З наростанням вірогідності великої війни створювалися підрозділи, що займалися проблемами охорони найважливіших об'єктів індустрії, підготовкою мобілізаційних планів. На забезпеченні керівництва держави військово-політичною інформацією працювали задіяні розвідувальні (іноземний відділ) й контррозвідувальні служби, особливі відділи в армії і на флоті. Особливу роль у цей період відігравали контррозвідувальні підрозділи, які функціонували одночасно в чотирьох відомствах (НКВС, НКДБ, НКО та НК ВМФ). Координація їхніх зусиль покладалася на 2-е Управління НКДБ. Однак за весь цей час так і не вдалося досягнути збалансованого розподілу компетенції органів державної безпеки і внутрішніх справ, а також уникнути паралелізму і дублювання деяких функцій.

7. Одночасно з партійними директивами, які визначали основні вектори безпекової політики, правове поле діяльності органів державної безпеки формували Конституції СРСР та УРСР, закони й укази, ухвалені Президією Верховної Ради СРСР, урядові постанови,

союзний і республіканський Кримінальні кодекси, що творило перший рівень нормативної бази. Другий рівень складався з відомих документів НКВС, НКДБ, НКО та інших: наказів, положень, інструкцій, циркулярів, доповідних записок. Одним з важливих видів документації слід вважати різні форми звітності, з якої можна дізнатися не тільки про результати роботи тих чи інших служб (як їх зазвичай сприймають), а й скласти уявлення про пріоритети, стратегію розвитку спецслужб, механізм і алгоритм виконання завдань, мотивацію доленосних рішень. Однак, як і в попередні періоди, роль правових інструментів, що регулювали всі напрями діяльності органів державної безпеки, припинялася, а принцип верховенства права часто ігнорувався. Під час Другої Світової війни у нормотворчому процесі зріс суб'єктивізм, а директиви ДКО та інших вищих державних органів стали нормативно оформленими вказівками Сталіна та його оточення. При цьому відомчі підзаконні акти незрідка вступали в суперечність з конституційно ухваленими законами.

8. Постійно зростаючі обсяг і складність завдань, які керівництво країни ставило перед органами державної безпеки, потребувало якісного кадрового наповнення всіх підрозділів служби. У 30-ті роки фахівців для спецслужб готували у Центральній школі ГУДБ НКВС та міжкrajових школах з підготовки оперативного складу УДБ, одна з яких діяла в Києві. З 1937 р. у Харкові діяла школа зовнішньої розвідки. На виконання наказу союзного НКВС від 20 січня 1937 р. в апараті й підрозділах створювалися вечірні загальноосвітні курси. 25 серпня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР запровадив своїм наказом обов'язкове «оперативно-чекістське навчання» для співробітників центральних та периферійних органів НКВС. У червні 1940 р. в Києві почала діяти Школа удосконалення оперативного складу НКВС СРСР. Однак задовольнити потреби органів державної безпеки ці фахівці у повному обсязі не могли. Для заповнення штатних посад практикувалася мобілізація комуністів та комсомольців, «чекістів» запасу. Однак їх освітній рівень, незнання української мови тими, хто прибував зі східних регіонів України й Союзу РСР, створювали чималі труднощі у виконанні поставлених перед ними завдань.

9. Друга світова війна була використана сталінським тоталітарним режимом для посилення репресивної складової в діяльності спецслужб. Жертвами переслідувань, ув'язнень, депортацій стали численні категорії «ворогів» радянської влади: польські осадники та військовослужбовці, колаборанти, «зрадники Батьківщини», примусові робітники (остарбайтери), діти

репресованих, кримські татари та представники деяких невеликих етнічних груп, «антирадянські елементи». Довільно розширюючи власні правові дефініції в напрямі посилення репресивного впливу, радянська Феміда здійснювала суцільне зачищення визволених від гітлерівських військ територій не лише від тих, хто справді завинив, а й уявної опозиції, зокрема практикуючи таку форму колективної відповідальності, як покарання родичів «антидержавних злочинців». В Україні головне вістря терору спрямовувалося проти учасників національно-визвольного руху. Задіяні у «військово-чекістських операціях» підрозділи державної безпеки застосовували у боротьбі проти ОУН та УПА весь спектр засобів, включно з радіоіграми та легендованими групами.

10. Ефективність нормативно-правового забезпечення та організаційно-кадрових заходів з високим ступенем вірогідності оцінити складно. З одного боку, радянським органам державної безпеки вдалося значною мірою нівелювати розвідувально-підривною роботу німецьких спецслужб у радянському тилу, забезпечити умови для високопродуктивного функціонування об'єктів військово-промислового комплексу, режимні заходи, що відповідали воєнному стану. З іншого боку, інерція стереотипних уявлень про основне призначення спецслужб суттєво зменшували результативність їх зусиль з протидії агресору, оскільки вони відволікалися на виконання карально-репресивних функцій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бадахов Ю.Н. Взаємодія органів державної безпеки і органів залізничної міліції у боротьбі зі злочинністю після звільнення УРСР від німецько-фашистських загарбників. *Міліція України: минуле і сучасність*: збірник матеріалів III Всеукраїнської Міжнародної наукової конференції (м. Івано-Франківськ, 15 жовтня 2010 р.). Івано-Франківськ: ПЮІ ЛьвДУВС, 2010. С. 33-37.

2. Бадахов Ю.Н. Правоохоронна діяльність органів державної безпеки на транспортних комунікаціях в середині 40-х років XX ст. *Актуальні проблеми теорії і практики*: матеріали Всеукраїнської конференції студентів та молодих учених (м. Донецьк, 18-19 квітня 2011 року). Донецьк: Видавництво Донбас, 2011. С.9-10.

3. Бадахов Ю.Н. Організаційно-правові заходи органів НКВС-НКДБ щодо забезпечення мобілізації людських ресурсів до лав діючої

Червоної армії (1941-1942 рр.). *Актуальні питання теорії та історії держави та права в дослідженнях студентів і молодих учених* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і молодих учених (м. Бердянськ, 30-31 жовтня 2012 р.). Донецьк: Видавництво Донбас, 2012. С.74-75.

4. Бадахов Ю.Н. Щодо питання функціонування органів «Смерш» у роки Великої Вітчизняної війни. *Актуальні питання теорії та історії держави та права в дослідженнях молодих учених* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Бердянськ, 27-28 листопада 2013 р.). Донецьк: Видавництво Донбас, 2013. – С.43-44.

5. Бадахов Ю.Н. Нормативно-правові основи діяльності органів НКДБ у перші роки Великої Вітчизняної війни. *Університетські наукові записки, Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2011. № 4. С.88-94.

6. Бадахов Ю.Н. Організаційно-правові заходи органів державної безпеки у перші місяці Великої Вітчизняної війни. *Університетські наукові записки Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2012. № 5. С.96-102.

7. Бадахов Ю.Н. Організаційні заходи органів державної безпеки УРСР напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни. *Вісник Донецького національного університету серія В економіка і право*. 2013. №2. С. 275-278.

8. Нормативно-правовое обеспечение деятельности органов государственной безопасности УССР в 1939-1945 гг. <http://sci-article.ru/stat.php?i=1395048254>, розміщена 18.03.2014.

9. Бадахов Ю.Н. Правові основи забезпечення діяльності органів державної безпеки України у 1941-1944 рр. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького Право, економіка*. 2015. № 2. С.82-88.

10. Бадахов Ю.Н. Організаційні зміни органів державної безпеки СРСР під час Другої Світової війни. *Науково-практичний журнал Європейські Перспективи (політика, економіка, право)*. 2017. №3. С.50-58.

11. Бадахов Ю.Н. Організаційно-правові засади діяльності органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни: монографія. *Актуальні питання теорії та історії держави та права: збірник наукових статей*. Донецьк : Юго-Восток, 2013. С.71-79.

12. Бадахов Ю.Н. Причини і наслідки організації Народного Комісаріату державної безпеки у роки Другої Світової війни:

монографія. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз. Вінниця : ТОВ «Нілан – ЛТД», 2018. С. 211 – 225.

АНОТАЦІЇ

Бадахов Ю.Н. Організаційно-правові засади діяльності органів державної безпеки УРСР у період Другої Світової війни. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2018.

У дисертації комплексно вирішується важлива наукова проблема, пов'язана з нормативно-правовим регулюванням та організаційно-кадровим забезпеченням діяльності органів державної безпеки на території Української РСР в роки Другої світової війни.

Аналізується специфіка субординації в управлінській вертикалі, де спецслужби відігравали роль слухняного виконавця волі партійного центру; особливості формування правового поля, в якому вони функціонували, а також мотиваційні чинники, що обумовлювали ті чи інші рішення керівництва СРСР, спрямовані на вдосконалення побудови органів державної безпеки та результативне виконання поставлених перед ними завдань. Простежуються зміни в конструюванні органів держбезпеки, що знайшли вияв у кількарізній реорганізації Наркоматів державної безпеки і внутрішніх справ; лінії дублювання і накладання їхніх повноважень. Розкриваються підходи вирішення проблеми кадрів шляхом мобілізації працівників та їх підготовки у навчальних закладах на курсах. Характеризуються завдання і компетенція підрозділів НКВС і НКДБ, на які покладалося забезпечення безпеки у різних секторах: політичному, військовому, економічному, правоохоронному, а також організації розвідки і контррозвідки, збереження державної таємниці та інші. Висвітлюються організаційні та нормативно-правові аспекти репресивної діяльності органів держбезпеки у завершальний період війни, зокрема стосовно колаборантів, українського національно-визвольного руху тощо.

Ключові слова: Друга Світова війна, органи державної безпеки, сталінський тоталітарний режим, НКВС, НКДБ, правове поле, кадрова політика, карально-репресивні акції, Україна.

Бадахов Ю.Н. Организационно-правовые основы деятельности органов государственной безопасности УССР в

период Второй мировой войны. – *Квалификационный научный труд на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Харьковский национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2018.

В диссертации комплексно решается важная научная проблема, связанная с нормативно-правовым регулированием и организационно-кадровым обеспечением деятельности органов государственной безопасности на территории Украинской ССР в период Второй мировой войны.

Анализируется специфика субординации в управленческой вертикали, где спецслужбы играли роль послушного исполнителя воли партийного центра; особенности формирования правового поля, в котором они функционировали, а также мотивационные факторы, обусловившие те или иные решения руководства СССР, направленные на совершенствование строения органов государственной безопасности и результативное выполнение поставленных перед ними задач. Прослеживаются изменения в конструировании органов госбезопасности, что проявились в неоднократном реорганизации наркоматов государственной безопасности и внутренних дел; линии дублирования и наложения их полномочий. Раскрываются подходы к решению проблемы кадров при помощи мобилизации работников и их подготовки в различных учебных заведениях на курсах. Характеризуются задачи и компетенция подразделений НКВД и НКДБ, на которые возлагалось обеспечение безопасности в различных секторах: политическом, военном, экономическом, правоохранительном, а также организации разведки и контрразведки, охрана государственной тайны и другие. Освещаются организационные и нормативно-правовые аспекты репрессивной деятельности органов госбезопасности на завершающем этапе войны, в частности относительно коллаборантов, украинского национально-освободительного движения и т.п.

Ключевые слова: Вторая мировая война, органы государственной безопасности, сталинский тоталитарный режим, НКВД, НКДБ, правовое поле, кадровая политика, карательно-репрессивные акции, Украина.

Badakhov Y.N. Organizational and legal principles of the state security bodies' activity of the Ukrainian SSR during the Second World War. – *Qualifying scientific work as the manuscript.*

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; the history of political and legal studies. – Kharkiv National University of Internal Affairs – Kharkiv, 2018.

A range of issues related to regulatory and legal support and organizational activities aspects of the Soviet special services in 1939-1945 is considered for the first time in historical and legal science in the thesis project. The comprehensive study of this topic in the dissertation format was caused by the lack of researches in this area. Security bodies play the role of one of the most important factors in ensuring the stability of an independent state, instrument for neutralizing the external and internal forces acting against it, as well as means of law enforcement. In the states of the authoritarian and totalitarian model, special services act as punitive and repressive body and go far beyond the constitutional scope.

The beginning of the Second World War and the incorporation into the all-union body of the Western Ukrainian region greatly increased the amount of work for state security bodies. One of the main tasks was the preparation of mobilization plans. Another important activity was to fight against anti-Soviet elements in Western Ukraine. In addition, increased attention was given to foreign agents counteracting, intelligence and counterintelligence. By the Resolution of the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union of on February 3, 1941, the People's Commissariat of Internal Affairs was divided into two Commissariats – Commissariat of State Security and Commissariat of Internal Affairs. On February 26, by the order of the People's Commissariat of National Security of the USSR was announced the creation of similar commissariats in the union and autonomous republics including the USSR. It was due to the need to differentiate the functions of two departments. Appropriate changes were made in the Basic Law of the Union of Soviet Socialist Republics and the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The apparatus of the Ukrainian People's Commissariat of Internal Affairs were formed in the regions of the republic. There were regulations and other documents in which the powers and functions of the various divisions of the People's Commissariat of National Security were recorded.

The paper describes the legal bases and specifics of state security bodies reformation during the Great Patriotic War. At that time the emergency legislation came into force due to the martial law introduction. There were statutory acts controlling the activities of the People's Commissariat of National Security divisions in the conditions of war.

On July 20, 1941, by decree of the President of the Supreme Soviet of the USSR, the People's Commissariat of Internal Affairs and the People's Commissariat of National Security were united again into one – the People's Commissariat of Internal Affairs, although the motivation for this decision was unconvincing. The reorganization in the Ukrainian SSR was held on August 12, 1941. The text reveals the legal regulation of the main directions of activity of the divisions involved in the field of state security. The measures aimed at solving the personnel problem are highlighted. A separate plotline is related to the regulation of repressive functions of state security bodies in the initial phase of the war.

The deployment of work on the territory of Ukraine liberated from the enemy caused a further reorganization and as a result separate People's Commissariat of National Security was restored by the decision of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union on April 14, 1943. The same Commissariats were created in the republics as well. The documents, which registered the competence and tasks of the People's Commissariat of National Security and regulated the main directions of its structural divisions activity, are analyzed. Staffing measures for the state security bodies, organizational and staff changes are described. The last part of the thesis is devoted to the legal support of the repressive activity of the state security bodies.

Key words: the Second World War, state security bodies, Stalin totalitarian regime, People's Commissariat of Internal Affairs, People's Commissariat of National Security, legal framework, personnel policy, punitive and repressive activities, Ukraine.

Підписано до друку 22.10.2018. Папір офсетний. Друк офсетний.

Формат 60x90/16. Умов. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим.

Видавець і виготовлювач -

Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Л. Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.